

TUĞRUL BEY'İN HÂKİMİYET MEFKÛRESİ BAĞLAMINDA KAFKASYA'DAKİ FAALİYETLERİ

*Tughril Beg's Activities in The Caucasus Within the Context of
His Goal of Domination.*

Derya COŞKUN*

Makale Geliş Tarihi: 06.11.2019

Makale Kabul Tarihi: 13.03.2020

Özet: Tarih boyunca İslâmî ve insanî duygular bakımından oldukça üst seviyede olan Türkler, dünya düzenini sağlamak için büyük çaba sarf etmişler ve yaşam tarzlarını cihan hâkimiyeti mefkûresiyle taçlandırmışlardır. Bilge Kağan'ın Ey Türk Milleti titre ve kendine dön sözünü rehber edinerek akıl ve cesaret yoluyla her daim başarılı olacaklarına inanan Türkler, yüzyıllar boyunca cihan hâkimiyeti mefkûresi hayalinin gerçekleşmesi için mücadele vermişlerdir. Bu sebeple Tuğrul Bey'in hâkimiyet mefkûresi bağlamında attığı adımların en önemlisi Kafkasya'ya yönelmesi olmuştur. Tuğrul Bey'in Kafkasya topraklarını üs olarak kullanıp batıya doğru ilerleyişi ve bu ideoloji çerçevesinde atmış olduğu adımlar makalenin ana konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Mefkûre, Hâkimiyet, Kafkasya, Savaş.

Abstract: Turks, who have been in the highest level in terms of Islamic and humanitarian feelings throughout history, made great efforts for bringing order to the world and crowned their lifestyle with the ideal of world domination. Believing that they would always be successful with wisdom and courage and taking Bilge Qaghan's saying "Oh, Turkish Nation, quiver and return to yourself!" as a guidance, Turks struggled for centuries to realise the ideal and dream of world domination. As one of the fighters of this ideal, Tughril Beg took his first step towards the domination ideal by heading to the Caucasus. His using the Caucasian lands as a base and advancing towards the West and the steps he took within the frame of this ideology constitute the main subject of this article.

Keywords: Seljuks, idea, Dominance, Caucasus, War.

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
derya.coskun@erzurum.edu.tr

1. Giriş

Tarihin ilk devirlerinden itibaren birçok devlet ve topluluğun etkileşim kurduğu bölge olan Kafkasya, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında kalan topraklara verilen addır. Bu coğrafi saha kuzey ve güney olmak üzere iki kısma ayrılmakta olup Kuzey Kafkasya'nın sınırları, doğuda Hazar Denizi batıda Karadeniz güneyde ise Kafkas sıradağları ile çevrilidir. Güney Kafkasya ise bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın da dâhil olduğu Türkiye'de Ağrı, Kars ve Artvin'den tutun da İran'daki Tebriz şehrine kadar olan toprakları kapsamaktadır¹. Kafkasya, coğrafi yapısı nedeniyle medeniyetlerin beşiği olma özelliğini tarihin hiçbir döneminde yitirmemiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Selçukluların Kafkasya bölgesindeki faaliyetleri araştırmaya değer önemli konular arasında yer almaktadır.

2. Selçukluların Kafkasya ile İlk Temasları

Kafkasya'da hüküm süren devletleri hâkimiyet altına alma düşüncesi Tuğrul Bey dönemiyle başlamaktadır. Bununla birlikte Sultan Alp Arslan ve Melik Şah dönemlerinde toprak kazanımlarının oldukça fazla olması ve Kafkasya üzerine yaptıkları fetih hareketleri, Tuğrul Bey döneminde yapılan Kafkasya fetihlerini gölgede bırakmıştır. Fakat bilinmesi gereken Kafkasya'ya yönelik ilk adımların Tuğrul Bey zamanında atıldığıdır. Bu nedenle Kafkasya'da Türk varlığından söz etmek için Tuğrul Bey dönemini incelemek gerekmektedir.

Tuğrul ve Çağrı Beyler, Müslüman Arap coğrafyacılarının Maveratünnehir olarak tasvir ettikleri bölgeye gelmişler kalabalık nüfuslarına yer bulmak amacıyla dönemin güçlü devletlerinden olan Karahanlı ve Gaznelilerle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu iki devletin gittikçe artan baskıları sonucunda Tuğrul Bey, çöllere çekilmiş² Çağrı Bey de yanına aldığı 3000 kişilik bir süvariyle Kafkasya'ya keşif seferine³ çıkmıştır⁴.

¹ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Nobel Yayınları, Konya 2000, 41.

² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, 89; Fahrettin Kırzioğlu, *Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri*, *SAD*, II, Ankara 1971, 115-116; Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV, Ankara 2002, 598; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1998, 32; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I-Kuruluş Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2000, 104-105; Hasan Geyikoğlu, *Selçuklular'dan Safevîler'e Sa'd-Çukuru*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998, 76; Ahmet Toksoy, "Malazgirt Zafarından Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler*, IV, Ankara 2002, 679.

³ Azerbaycan üzerinden batıya ilerleyen ve Van Gölü etrafında hüküm süren Vaspurakan Krallığı topraklarına kadar giren Çağrı Bey'in sadece keşif amaçlı bu bölgeye gelmiş olamayacağını savunan kaynaklar mevcuttur. Onlara göre Çağrı Bey, yerleşmeyi planladıkları yerin sınırını çizmek ve batıya doğru genişlemek amacıyla bu sefere çıkmıştır. Selçukluların Kafkasya'ya yönelik fetih politikalarının yönünün genelde Güney Kafkasya istikametinde olması bu durumu açıklamaktadır. Bkz; Köymen, *Büyük Selçuklu Devleti Kuruluş Devri*, s. 105-106; Köymen, "Tuğrul Bey", 26; Salım Cönce, "Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", (Nşr. Kenan Ziya Taş - Ahmet Kankal), *I. Uluslararası Öğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, (Diyarbakır 20-22 Mayıs 2004), Diyar-

Kafkasya'ya keşif seferine çıkmıştır. Selçukluların bu bölgeyi fethetme nedenlerinden biri de daha önce bu topraklara yerleşen Türkmenlerin varlığıydı. Selçuklular, Türkmenler sayesinde bu coğrafyaya yerleşme hususunda yabancılik çekmeyeceklerinin farkındaydılar ki öyle de olmuştur⁵. 1021 yılına kadar sürdüğü düşünülen Selçuklu akınları, Azerbaycan'daki Vaspurakan Krallığını⁶, Şeddadileri, Bizans'ı ve Gaznelileri zor durumda bırakmış uzun süredir bu bölgede hüküm süren Gürcü ve Ermeniler de bu durumdan etkilenmişlerdir. 1021

bakır Valiliği, Diyarbakır 2004, 129; Kırcıoğlu, "Selçuklular'ın Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", 115-116; Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Türkler*, VI, Ankara 2002, 178; Ahsen Batur, *1200 Yıllık Sürgün "Türk" Sözü'nün Hazin Serüveni*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, 96; Mehmet Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, 80; Muhammed Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimai ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, 26.

Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, TTK Yayınları, İstanbul 1944, 36, 42, 43.

- ⁴ Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mir Seyyid Hamideddin Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hâvendşâh b. Kemâleddin Mahmûd el-Belhî Mîrhând, (904-1498), *Târih-i Ravzatü's-Safâ fi Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, (Nşr. Abbâs Pervîz), IV, Merkezî Hayyâm, Tahrân 1338/1960, 239-240; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara 2010, 259-274; Köymen, *Büyük Selçuklu Devleti Kuruluş Devri* 104-115; Ahmed Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş I - En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981, 188; Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, I. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşâh Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, XVII/68, Ankara 1953, 569-570; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 357-358; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, 26; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 1993, 39-42; Mükrimin Halil Yinanç, "Çağrı Bey", *İA*, III, 324; Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, S. 36, İstanbul 2009, 366; Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey: Selçuklular'ın Kuruluş Hikâyesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 29-34; Ali Sevim - Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995, 18-19; Yaşar Yücel - Ali Sevim, *Türkiye Tarihi, I, Fetihden Osmanlılara Kadar (1018 - 1300, II, Osmanlı Dönemi (1300-1566))*, TTK Yayınları, Ankara 1990, 27-29; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2002, 4-5; Mehmet Ersan - Mustafa Alican, *Sorularla Selçuklu Tarihi, Selçuklulari Yeniden Keşfetmek: Büyük Selçuklular*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, n128-129; Hüseyin Nihâl Atsız, "Çağrı Beğ", *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, 54-56; Salim Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, IV, Ankara 2002, 533-534; Refik Turan, "Türklerin Anadolu'ya Akınları ve Malazgirt Zaferi'nden Önce Anadolu'da Türk Varlığı", (Nşr. Refik Turan), *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, 95-96; Ş. Cem Tuysuz, "Türkmenler", *Türkler*, IV, Ankara 2002, 557; İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, 30-38; İbrahim Tellioglu, "Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese", (Nşr. S. Esin Derinsu Dayı), *II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 21-22 Haziran 2007)*, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Yayını, Erzurum 2008, 3; Tufan Gündüz, "Oğuzlar/Türkmenler", *Bozkırın Efendileri - Türkmenler Üzerine Makaleler* - Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, 17-18; John Freely, *At Üstünde Selçuklular: Anadolu Selçukluları*, (Çev. Neşenur Domaniç), Doğan Kitap, İstanbul 2012, 24.

- ⁵ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Haz. N. Bayburtlugil), Dergâh Yayınları, İstanbul 1987, 149.

- ⁶ Vaspurakan Krallığı, Ermeni kaynaklarında Vaspurakan (فاسپوراکان) olarak geçen ve İslam coğrafyacılarının Büsfürecân/el-Büsfercân (البسفرجان) olarak adlandırdıkları coğrafyada kurulan bir yerel beyliktir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Richard G Hovannisian, *Armenian Van/Vaspurakan: An Introduction*, *Armenian Van/Vaspurakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, 1-12; Hewsen, H. Robert, *Van in This World; Paradise in the Next* the Historical Geography of Van/Vaspurakan", *Armenian Van/Vaspurakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, 13-42; S. Peter Cowe, "Relations Between the Kingdoms of Vaspurakan and Ani", *Armenian Van/Vaspurakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, 169.

yılında Van istikametinde Dovin, Nig ve Beçni'ye kadar ilerleyen Selçuklular, birçok zafer kazanmışlardır. Çağrı Bey'in bu başarısı Selçukluların bölgeye yerleşmesi açısından önemli bir gelişmedir⁷.

Çağrı Bey bölge hakkında Tuğrul Bey'e bir rapor sunarak: *Keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek kimse yoktur*⁸. ifadelerini kullanarak bölgenin yurt edinmeye uygun bir alan olduğuna dikkat çekmiştir. Bu sefer sayesinde Selçuklular, Kafkasya ile ilk temaslarını kurmuşlar ve yüzyıllar boyunca sürecek bir sahiplenmenin de ilk adımını tamamlayarak Anadolu'yu vatan edinmeye başlamışlardır⁹.

3. Selçuklu Meliklerinin Kafkasya'daki Faaliyetleri

23 Mayıs 1040 Dandanakan Savaşında Gazneli Devletini mağlup eden Selçuklular, siyasî arenada varlıklarını kabul ettirmişlerdir¹⁰. Yeni bir Türk devleti kuran Tuğrul Bey, ilk olarak Abbasi Halifesi Ka'im Biemrillah'ın desteğini almak amacıyla ona bir mektup göndermiştir. Bu durum sadece siyasî anlamda değil dinî anlamda da Tuğrul Bey'in güçlenmesine olanak sağlamıştır. Tuğrul Bey izlediği siyaset gereği Selçuklu başkentini, Nişâbur'dan Bağdat ve Kafkasya'nın kesiştiği noktada yer alan ve Kafkasya'ya yönelik fetihler için önem arz eden Rey'e taşımıştır¹¹.

Tuğrul Bey, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı Hazar Denizi kıyılarına, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı, Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi ve İbrahim Yınal'ı da Azerbaycan fethi için görevlendirmiştir¹². Bu görev dağılımı sonrasında Kutalmış, Arrân ve Gürcistan'a, Hasan ve Yakutî ise Güney Azerbaycan'a geçerek Urmiye'ye kadar ilerlemişlerdir. Böylece Yakutî'ye Azerbaycan, Ebher ve Zencan bölgelerini kapsayan Güney Kafkasya valiliğinin kapıları açılmıştır¹³.

⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu Devleti Kuruluş Devri*, 110; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. H. D. Andreosyan), TTK Yayınları, Ankara 1987, 41; Turan, *Selçuklu Tarih ve Türk-İslam Medeniyeti*, 48vd; Vardan, 172-178; Victor Langlois, *History Of Armenia by Father Michael Chamic*, II, (Nşr.J. Avdall), Calcutta 1827, 111; İbrahim Telliöğlü, Bizans ve Selçukluların Kafkasya Politikaları Hakkında Bir Mukayese, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu*, (15-17 Ekim), Kars 2008, 345; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 106-107.

⁸ Gregory Abül-Farac, *Abu'l Farac Tarihi I*, (Nşr. Ö. R. Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1987, 293.

⁹ İbrahim Telliöğlü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, 34.

¹⁰ Hamdullah Müstevfî b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvinî (750/1350), *Târih-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2018, 343.

¹¹ Kazvinî, 344; Divitçioğlü, 100vd; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 49vd.

¹² Ebû Bekr Necmüddin Muhammed b. Alî b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatü's-Südûr ve Ayet'üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1960, 103; Muhammed B. Ali Azimî, *Azimi Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler)*, (Haz. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2006, 71; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname I*, (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman Yayınları, İstanbul 2011, 36; Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 67; Köymen, *Tuğrul Bey Ve Zamanı*, 16-18; Sencer Divitçioğlü, *Oğuzdan Selçuklu'ya*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2000, 83. Sergey G. Agacanov, *Selçuklular*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, 119.

¹³ Şadrüddin Ebû'l- Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali Hüseyinî, *Ahbarü'd Devleti's Selçukkiyye*, (Çev. Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999, 12; Ahmed b. Mahmud, 36; Yaşar Bedirhan, "Büyük Selçuklu İm-

Kazanılan başarılar Arslan Yabgu'ya mensup, Irak Oğuzları olarak adlandırılan Göktaş ve Buka (Boğa) adlı beylerin başlarında bulunduğu Oğuzların Hemedan, Azerbaycan ve Kuzey Irak gibi uç bölgelere toplanmalarını sağlamıştır¹⁴.

Selçuklu hâkimiyetinde olsun ya da olmasın Türkmenlerin buldukları her coğrafyayı sahiplenerek sürülerini rahatlıkla otlatacak alanlar bulmaya çalışmaları yöre halkıyla aralarının bozulmasına neden olmuştur¹⁵. Tuğrul Bey, Irak Oğuzlarının refah düzeyini arttırmak ve bu sorunlara son vermek amacıyla Selçuklu meliklerine emir vererek Oğuzları gaza amacıyla Bizans sınırına yönlendirmelerini istemiştir¹⁶. Bu emri yerine getirmek için harekete geçen İbrahim Yınal, Irak Oğuzlarına: *Sizin burada kalmanız ve ihtiyacınızı buradan karşımanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihad etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz ben de arkanızdan gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım*¹⁷. diyerek onları gazaya davet etmiştir. Bu konuşmadan anlaşıldığı üzere İbrahim Yınal, cihad anlayışını Oğuzlar üzerinde etkili hale getirmeye çalışarak Azerbaycan'a yapacağı seferlerde onların gücünden faydalanmak istemiştir.

paratorlarının Kafkasya'ya Yönelik, Siyasi, Ekonomik ve Dini Politikalarının Esasları", *Yeni Türkiye*, S. 72, Temmuz-Aralık 2015, 247.

- ¹⁴ Irak Oğuzlarının tarihi, Selçukluların atası olan ve kurulan devlete adını veren Selçuk Bey'in (907-1007) oğullarından Arslan (İsrail) Bey ile başlar. Irak Oğuzları tabirinin geçtiği en önemli kaynak olan İbn'ül Esir'in, *El Kâmil Fi't Tarih*, adlı eserinde Irak Oğuzları olarak kastedilen, Arslan Yabgu Türkmenleri'dir. Ayrıca eserde Irak Oğuzlarına, *Yabgulu Türkmenler ve Nâvekkîyye Türkmenleri* gibi adlarında verildiği kaydedilmektedir. Kaynaklarda *Nâvekkîyye* (*Navek* kelimesi Farsçada ok anlamına gelmektedir. Bu zümreye *Navekkîyye Türkmenleri* denmesinin sebebi muhtemelen iyi ok kullanmalarından kaynaklanmaktadır. *Yaveğiyye* (Kaçaklar) gibi isimlerle de anılan bu Türkmen gruplar Kuzey Suriye ve Anadolu'daki Türk varlığının temelini önemli katkılar sağlamışlardır. Selçuklularla soydaş olan Irak Oğuzları, Oğuzların Kınık boyuna mensupturlar. Ebulgazi Bahadır Han Kınık boyuyla ilgili olarak *Kınık manası aziz demek olur. Kuşu ak kartaldır.* demek suretiyle Kınık boyuna mensup olanların asil bir soydan geldiklerini açıklamaktadır. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* adlı eserinde bu Oğuz grubuna Nâvekkîyye Türkmenleri denmesinin yanlışlığını vurgulamaktadır. Sümer'e göre bu topluluğu Sultan Alp Arslan dönemindeki (1063-1072) Nâvekiyelerle birleştirmek ve Nâvekiyye adının doğrusunun Yavguyeye olduğunu ileri sürmek tarihi gerçeklere tamamen aykırıdır. Bkz. İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, (Çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özyayın), XIII, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2016, 7; Ferit Devvelliöğlü, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara 1995, 810; Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, II, TDAV Yayınları, İstanbul 1999, 139; Adnan Çevik, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güney Doğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, XXXVI, Harvard University 2007, 196; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 54; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1955, 12; Ebulgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, (Haz. Muharrem Ergin), 1001 Temel Eser 33, 52; Derya Coşkun, *Irak Oğuzları 1025-1060 (Anadolu'nun Türkleşmesine Etikileri)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2012, 1.
- ¹⁵ Seyyid Ebû'l-A'la Mevdudî, *Selçuklular Tarihi I*, (Çev. Ali Genceli), Hilal Yayınları, Ankara 1971, s. 179; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk- İslam Devletleri Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, 212; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Malazgirtten Mıyakefalon'a)*, Karam Yayınları, Çorum 2003, 2.
- ¹⁶ Reşidü'd-din Fazlullah, *Camiü'l-Tevarih*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, 95-96; Mevdudî, 179-180; Merçil, Müslüman *Türk Devletleri Tarihi*, 49; Agacanoğlu, 314-316.
- ¹⁷ İbn'ül Esir, XIII, 130; Agacanoğlu, 315; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, 3.

Zira sürüleri, atları ve göçebe hayatın gereği olarak develerin sırtında taşıdıkları yüklerinden başka bir şeye sahip olmayan Irak Oğuzları için bu durum önemli bir fırsattır¹⁸. Oğuzların desteğini alarak ilerleyen Tuğrul Bey, izlediği bu siyaset sayesinde Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi sürecini hızlandırmıştır¹⁹.

İbrahim Yınal, Kafkasya politikası gereği Selçuklu kuvvetleriyle Musul'dan Şirvan'a yönelmiştir. Türkmen saldırılarından korkan Şirvanşah Yezid²⁰, 1044-1045 yılında Yezidiye Şehrinin etrafına surlar ve demir kapılar yaptırmıştır²¹. Bu durum Selçuklu Devletinin güçlenerek ilerlediğini ve artık yerel beylerin çekincesi haline geldiğini göstermektedir. Öyle ki Ermeni Prenslarının saldırılarına karşı Şeddadileri himaye altına alan Kutalmış, Diyarbekir ve Musul taraflarında ikamet eden Irak Oğuzlarını da yanına alarak 1045 yılında Gence yakınlarında Bizans ordusu ile savaşarak Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan orduyu mağlup etmiştir. Hıristiyanların çok fazla kayıp verdiği bu savaşta Ermeni Kuvvetleri komutanı Vahram Pehlevunî de öldürülmüştür²². Hâkimiyet mefkûresi bağlamında seferlerine devam eden Kutalmış, Aras boyunca ilerlemiş ve Tuğrul Bey'e gönderdiği mektubunda bu bölgelerin zengin ve Romalıların da kadın gibi korkak olduğunu ve bu sebeple kolaylıkla fethedebileceğini bildirmiştir²³. Kutalmış, Aras boylarında Bizans ordusunu hezimete uğrattırırken Musa Yabgu'nun oğlu Hasan da 20.000 kişilik bir kuvvetle Erzurum ovasından Vaspurakan bölgesine girmiştir. Hasan'ın Erzurum'u yağmalayarak ilerlemesiyle Ani, İberyaya ve Bizans komutanı Katakalon Keumanos ile Vaspuragan valisi Aaron, 1047 yılında Büyük Zap Suyu dolaylarında Hasan'ı pusuya düşürerek şehit etmişlerdir²⁴. Aldığı bu haber karşısında çok üzülen Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'ı Doğu Anadolu seferi için görevlendirmiştir²⁵.

¹⁸ Reşidü'd-din, 95; Mevdufı, 179-180;

¹⁹ Ergin Ayan, "Sultan Alp Arslan'ın Ermeni-Gürcü Siyaseti", *Karadeniz*, S. 2, Nisan 2009, 11.

²⁰ Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da Ermeni ve Gürcüler dışında Şirvanşahlar, Şeddadiler ve Caferoğulları da burada bulunan siyasi yapılardandı. Bkz; Ziya Yusufov Buniyatov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1994, 273-294.

²¹ R. A. Hüseyinof, "Malazgirt ve Kafkaslar", *A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI, S. 10-11, Ankara 1968, 63.

²² Müverrih Vardabet Vardan, "Türk Fıtuhatı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, VI/1 İstanbul 1937, 17.

²³ Azimî, 9; Mateos, 82; Ioasne Zonaras, *Tarihlerin Özeti (XVII-XVIII. Kitap)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, 90; Cahen, "Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi", s. 1384; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Millî İslâmî ve İnsânî Esasları*, Ötügen Neşriyat İstanbul 2005, 216; Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005, 15; Clifford Edmund Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *CHR*, V - The Saljuq and Mongol Periods, (Nşr. John Andrew Boyle), Cambridge University Press, Cambridge 1968, 33-34; Oktay Efendizâde, "Gence", *DİA*, İstanbul 1996, 18; Yaşar Bedirhan, "Ortaçağda Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyâsi Hâkimiyet Mücadelesi", *SÜSBED*, VI, Konya 2000, 163. Ahmet Toksoy, "Selçuklu Şehzadesi Kutalmış", *GEFD*, 29/4, Ankara 2009, 226.

²⁴ Zahîru'd-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, (Çev. Ayşegül Fidan), Kopernik Yayınları, İstanbul 2018, 23; Azimî, 9; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, 90; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, 44; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul

1048 yılında İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın komutasındaki Selçuklu ordusu, Pasin Ovası'nın önünden geçerek Erzurum şehrine ulaşmışlardır²⁶. Burada Bizans kuvvetleriyle karşılaşan İbrahim Yınal²⁷ Erzurum'u yağmalamış bunun üzerine Katakalon komutasında Gürcü, Ermeni ve Abhaz kuvvetleriyle destekli yaklaşık 50.000 kişiden oluşan Bizans ordusu, Hasankale mevkiinde İbrahim Yınal ve Kutalmış ordusuyla karşılaşmıştır. 18 Eylül 1048 yılında yapılan ilk karşılaşmada Selçuklular, Bizans'ı mağlup etmiş²⁸ Gürcü kumandanı Liparit başta olmak üzere birçok kişiyi esir ederek ganimetleri Tuğrul Bey'e teslim etmişlerdir²⁹. Bu mücadeleden kurtulan Bizanslı komutan ve askerler, Ani ve Vaspurakan bölgelerindeki kalelere sığınmışlardır³⁰.

2005, 573; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 55-56; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992, 9; Muhammed Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi, İstanbul 2004, 57; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 131; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, 22; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, XII, İstanbul 1955, 126-127; Aslıhan Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, 42; Ömer Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", *AÜTAED*, 44, Erzurum 2010, 251; Toksoy, "Türk Akinları", 682.

²⁵ Mateos, 85-87; Azîmî, 9; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 121; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 58; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, 4-5; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 49. Agacanoğlu, 315-317; Divitçioğlu, 98; Sümer, *Oğuzlar*, 118.

²⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam*, 122; Sümer, *Oğuzlar*, 118-119; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 51. ²⁷ Urfalı Mateos, 86-87; İbnü'l-Esir, VIII, 130; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoudiques Dans l'Asie Occidentale Jusqu'en 1081*, Annales de l'Est Publiées par la Faculté des Lettres de l'Université de Nancy, Paris - Nancy 1913, 22; Yinanç, *Türkiye Tarihi*, I, 42; Wilhelm Von Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 51; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, 574; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 121-122; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi, I, (Taç Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değın ve Ekleme 1534 - 1921 Yılları Kronolojisi)*, İşıl Matbaası, İstanbul 1953, 322; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, 18-21; Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", 116; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, 10; Besim Darkot, "Erzurum", *İA*, IV, 341; Rauf A Hüseyinov, "Malazgird ve Kafkaslar", *TAD*, VI/10-11, Ankara (1968) 1972, 65; Enver Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'tan Saltuklular'a Theodosiopolis", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, 61-62; Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", 254.

²⁸ Azîmî, 9; Mateos, 89; Agacanoğlu, 319; Yinanç, 47-48.

²⁹ Nişâbüri, 24; Mateos, 90; Azîmî, 9; Vardan, 175; Yinanç, *Türkiye Tarihi I*, 47; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi*, 4; Divitçioğlu, 98; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 50-51; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 49; Fâyiz Necib İskender, *Ermîniyye Beyne'l-Bizantiyyin ve'l-Etrâki's-Selâcika fî Musannefi Aristâkîs el-Lastîkertî (H. 392-463 / M. 1000-1071)*, Dâru'l-Fikri'l-Câmî, İskenderiye 1983, 88-89; Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", 256-258; Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Elif Yayınevi, Ankara 2010, 195; Konukçu, "Katakalon Kekaumenos'tan Saltuklular'a Theodosiopolis", 62-63; Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012, 344; Mehmet Tezcan, "XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri", *Omeljan Pritsak Armağanı*, (Nşr. Mehmet Alparğu - Yücel Öztürk), Sakarya Üniversitesi Yayını, Sakarya 2007, 440.

³⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 130; Münecimbaşı, Ahmed b. Lütfullah (1113/1702), *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fî Vekay-il Asar)*, *Selçuklular Tarihi Horasan - Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, I; (*Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler*), II, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001, 16; Yinanç, *Türkiye Tarihi I*, 42; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 122; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 247; Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, 23; Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", 117; Sümer, "Selçuklular", *DİA*, 369; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, 11;

Bizans İmparatoru, Hasankale mağlubiyetinin ardından Balkanlarda başlayan Peçeneklerin saldırıları sonucu zor durumda kalarak Tuğrul Bey'e barış teklifinde bulunmuştur. Diyarbekir emiri Nasrû'd-devle ile görüşen Bizans İmparatoru, ondan Tuğrul Bey ile aralarında aracılık yapmasını istemiştir. Bizans elçisini huzuruna kabul eden Tuğrul Bey, Gürcü kumandanı Liparit'i serbest bırakmış Bizans'la yapılacak olan barış antlaşmasının maddelerini konuşmak ve antlaşmayı imzalamak amacıyla da Abbâsî halifesi Ka'im Biemrillah'ın akrabası olan Şerif Ebû'l Fazl Nasr başkanlığında bir heyeti, kendisine gönderilen elçiyle birlikte İmparator Konstantin'in yanına göndermiştir. İmparator Konstantin ile Selçuklu elçi heyeti arasında yapılan müzakereler sonucunda; Emeviler devrinde Mesleme b. Abdülmelik tarafından İstanbul'da yaptırılan cami ve medresenin tamir edilmesi³¹, Şîa'ların Halifesi adına okutulan hutbenin Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanı adına değiştirilmesi, Cami mihrabına eski Türk alameti olan ve Sultan Tuğrul Bey'in kullandığı ok ile yayın işlenmesi maddeleri kabul edilmiştir³².

4. Tuğrul Bey'in Azerbaycan'daki Faaliyetleri

Tuğrul Bey tarafından Hasankale Savaşı'nda görevlendirilen ve büyük bir başarı kazanması sebebiyle Azerbaycan'ın en önemli ismi olan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e karşı isyan girişiminde bulunmuş³³ ve daha önce almış olduğu yerlerden biri olan Cibal'in tekrar kendisine verilmesini istemiştir. Tuğrul Bey'e karşı direnemeyen İbrahim Yınal, Azerbaycan ve Cibâl üzerindeki fetihlerine

Hüseyinov, "Malazgird ve Kafkaslar", 65; Tellioglu, *Türk-Gürcü İlişkileri*, 44; Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, 82; Köse, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri*, 44; Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", 259.

³¹ Özellikle Rus kaynakları Bizans imparatoru Konstantin Monomakhos'un Tuğrul Bey'e minnettarlığının bir göstergesi olarak Emevîler döneminde inşa edilen camiye tamir ettirdiği yönünde bazı bilgiler vermektedir. Bu bilginin doğru olması mümkün değildir. Zira bir imparator ülkesi başka bir bey tarafından alındığı için minnettarlık duyup onun inancı doğrultusunda ibadethanesini tamir ettirmesi gerçekte bağdaşmamaktadır. Gordlevski eserinde bu konu üzerinde yoğunlaşmış ve Bizans tarihçileri gibi davranarak şu ifadelerle yer vermiştir: *1050 yılında Bizans imparatoru Konstantin Monomah, Büyük Selçuklu Tuğrul Bey'e minnet işareti olarak İstanbul'da bir cami kurdurmuş ve din adamı kadrosunu sağlamıştı*. Bkz; Vladimir Aleksandroviç Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Onur Yayınları, Ankara 1988, s. 39; Caminin tamir edilmesi minnettarlık dolayısıyla değil anlaşma şartlarının bir gereği olarak yapılmıştır. Bkz; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 123-124; Sümer, *Oğuzlar*, 118, 124; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 247; Cahen, "Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi", 1385; Hüseyinov, "Malazgird ve Kafkaslar", 65; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, 11; Mehmed Şemsettin Günaltay, *Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım - Maziden Atıye -*, (Nşr. Ahmet Gökbel - Dursun Ali Aykıt), Akçağ Yayınları, Ankara 2003, 152; Subaşı, "Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı", 260-261; Toksoy, "Türk Akınları", 684.

³² Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 52; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 50; Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", 175; Mateos, 90; Bizans'ın vaktiyle Abbâsî halifesine ödediği yıllık verginin bu kez *Selçuklu devletine ödenmesi* maddesi uzun müzakerelere rağmen Bizans imparatoru tarafından kabul edilmemiş bu maddeden dolayı Selçukluların tekrar saldırabileceği ihtimali üzerinde duran Bizans, kalelerini ve askeri birliklerini güçlendirmiştir. Bkz; Mateos, 90-91; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 53; Yazıcı, 213; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 50.

³³ İbnü'l Verdî, *Selçuklular*, (Trc. Mustafa Alican), Kronik Yayınları, İstanbul 2017, 27.

devam etmiştir. Burayı Kakûyilerden³⁴ alıp Fars, Ahvaz ve El-Cezire bölgesini Selçuklu topraklarına katmıştır³⁵.

Tuğrul Bey, merkezi otoritesini sarsabilecek isyan hareketini bastırdıktan sonra Selçuklu devletinin hâkimiyet sınırlarını hızla genişletme yoluna gitmiştir. Türkmenlerin yurt bulma ihtiyacının artması ve Bizans'ın taarruzları, Anadolu seferini mecburi hale getirmiştir. Bizans'la yapılan anlaşma gereği Bizans'ın ödemesi gereken yıllık vergiyi ödememesi bu gerginliği tırmandırmıştır. Bizans imparatoru, Gürcü kralı Bağrat'ın da desteğini alarak Gence'ye bir ordu göndermiş zor durumda kalan Kutalmış, Tebriz'e çekilmiştir³⁶. Balkanlarda baş gösteren olaylar sonucu Bizans, askerlerini buradan çekmek zorunda kalmış durumdan faydalanan Kutalmış, Vannand bölgesini yağmalayarak 1054 yılında Kars'ı ele geçirmiştir³⁷.

1054 yılında Güney Azerbaycan ve Arrân'da hüküm süren Revvadîler, Selçuklu vassallığını kabul etmiş³⁸ Revvadî emiri Vahsûdan, oğlunu Tuğrul Bey'in emrine vermiştir³⁹. Kutalmış'ı Gence kalesinde karşılayan Şeddadiler de itaatlerini bildirmişlerdir⁴⁰.

³⁴ Kâkûyîler, Büveyhîlerin çökmesiyle Batı İran'da ortaya çıkan Deylemlî bir hanedan olup adı, farsça dayı anlamına gelen "kâkû" kelimesinden türemiştir. Hanedânın kurucusu Alâüddevle Ebû Ca' fer Muhammed b. Düşmânziyâr'ın babası Rüstem Düşmânziyâr Marzûban, Büveyhî ordusunun kumandanıdır. Büveyhî emiri Mecdüddeve tarafından kendisine hükümdar anlamına gelen *İspehbed* ünvanı verilmiş ve Elburz dağlarında bulunan Şehriyârkûh kenti ona iktâ edilmiştir. Kâkûyî hanedânının temelleri ilk olarak, Alâüddevle'nin 398/1008'den önceki bir tarihte İsfahân'a vali olarak tayin edilmesiyle atılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; C. E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibal and Yazd", *The Medieval of Iran, Afghanistan and Central Asia*, 1977, 74; Ahmet Güner, "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler I, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, I, 2001, 356; C. E. Bosworth, "Kâkûyids", *EIr.*, XV, 2010, 359; Cl. Huart, "İspehbed", *IA*, V/II, (1988), 1126; Cl. Huart, "Kâkûyîler (Kâkôyîler)", *IA*, VI, 108; C. E. Bosworth, "Alâ' -Al-Dawla Mohammas", *EIr.*, I, (1985), 772-773; C. E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kâkûyids of Jibal and Yazd", 73; Ahmet Güner, "Kâkûyîler", *DIA*, XXIV, 219. 26.

³⁵ Yinanç, *Türkiye Tarihi I*, 47-49; Hüseyinî, 14.

³⁶ Azimî, 15; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 129; Kafesoğlu, "Selçuklular", 365.

³⁷ Bazı kaynaklar Kars'ın Kutalmış yerine İbrahim Yınal tarafından ele geçirildiğini yazmaktadırlar. Selçuklu-Bizans anlaşmasının İbrahim Yınal tarafından ihlal edildiğini ve buna bağlı olarak Kars'ı kuşattığını ifade etmektedirler. Hatta Köymen eserinde bu konuyu şu şekilde açıklamaktadır: *Dört yıl kadar süren fiilî mütareke devresinin yine İbrahim Yınal tarafından ihlâl edildiği görünüyor. Gerçekten, Bizans kaynaklarına göre, İbrahim Yınal, Sultan'dan müsaade almaksızın, mühim bir ticaret merkezi olan Kars'ı kuşatmış, günlerce süren muhasarayı Sultan'ın gelmekte olduğu haberi üzerine kaldırmak zorunda kalmıştır (1054-1055)*. Bu sırada İbrahim Yınal'ın isyan etmesi ve Sultan'ın göz hapsinde olmasından dolayı bu durum akla uygun değildir. Bkz; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 248; Mehmet Altay Köymen, "Selçukluların Kars İli Fethi'nin Önemi", *TK*, II/22, (Kars Armağanı), Ankara 1964, 142-143.

³⁸ İbnü'l Verdî, s. 28.

³⁹ Gazneli Mahmud zamanında Horasan'a yerleşip sonrasında da Azerbaycan'daki soydaşlarıyla birleşen Irak Oğuzları, Tus Valisi Arslan Cazib tarafından Horasan'dan çıkarılmışlardır. Irak Oğuzlarının bir kısmı Balhan'a bir kısmı da Azerbaycan giderek Maveraünnehir'de bulunan soydaşlarını yavaş yavaş Ön Asya'ya çekmişlerdir. Azerbaycan'a 2000 çadırdan oluşan ahalisiyle giden Irak Oğuzları, Revvadî hükümdarı Vahsudan'ın hizmetinde Hezabannilere karşı olan mücadelesinde destek vermişlerdir. Irak Oğuzlarıyla ilişkilerini akrabalık bağlarıyla güçlendirmeyi planlayan Vahsudan, Irak Oğuz Beylerinden Dana'nın akrabasıyla evlenmiş bu evlilik karşılığında da Urmiyeyi ona vermiştir. Hezabannilerle sorun yaşamaya başlayan Irak Oğuzları, saldırgan tutumlarını sürdürerek birçok Hezabanni'nin ölümüne neden

1055-56 yıllarında Gence hâkimi Ebu'l Esvar Ani'ye bir sefer düzenlemiş bu durumdan rahatsız olan Bizans, Gence'ye kadar olan bölgeyi kontrolü altına almıştır. Bu olaylar meydana geldiği sırada Tuğrul Bey, bir taraftan şehzade isyanlarıyla bir taraftan da Büveyhoğullarıyla uğraşmak zorunda kalmış ve Azerbaycan'a yapılan seferler konusuna gereken ilgiyi gösterememiştir. 1057 yılında Huzistan, 1058 yılında da Irak-ı Acem, Cibal ve Azerbaycan, Selçuklu topraklarına bağlanmıştır. Bu dönemde İbrahim Yınal isyanı ayrıca önemlidir. Yınal, Mısır halifesi adına hutbe okutarak⁴¹ Irak Oğuzlarının desteği ile sultanlığını ilan etmiş ve Tuğrul Bey'e başkaldırmıştır⁴². Fakat bu isyan başarısızlıkla sonuçlanmış ve İbrahim Yınal, yayının kirişi ile boğularak öldürülmüştür⁴³.

1059 yılında Türkmenlerin Anadolu akınları devam ederken Bizans imparatoru Konstantin Dukas, bu akınları önlemek amacıyla Azerbaycan'a dönen Türkmenler'e saldırmış fakat başarılı olamamıştır. 1062 yılında Cürcân'daki meseleyi halleden Tuğrul Bey 1063 yılında Azerbaycan ve Arran'ın fethini tamamlamıştır⁴⁴.

5. Sonuç

Türk İslam tarihinde önemli bir yere sahip olan Selçuklular, kuruluşlarından itibaren Kafkasya'ya özel bir ilgi duymuşlardır. Onları bu coğrafyaya iten sebep hiç şüphesiz batıya yönelik genişleme siyasetleridir. Selçukluların Kafkasya topraklarına yönelmeleri ve burada birçok siyasî faaliyette bulunmaları cihan hâkimiyeti mefkûresi anlayışının bir gereği olarak ortaya çıkmıştır. Selçuklular, başta Orta ve Ön Asya'dan Kafkasya'ya kadar geniş bir coğrafi sahaya yayılmışlardır. Onların bu ilerleyişi siyasî sahaya sınırlı kalmamış dinî bir kimlik de kazanmışlardır. Bu duruma örnek olarak Kıpçakların Müslümanlaşma

olmuştur. 1038 yılında Merağa üzerine doğru ilerleyen Irak Oğuzları, yöre halkının tepkisini çekmeye başlayınca Vahsudan, Hezabanni beyi Ebu'l Heyca ile barışmak zorunda kalmıştır. Olayların bu şekilde gelişeceğini düşünemeyen Vahsudan, bir zamanlar düşman olduğu Hezabanni beyi Ebu'l Heyca ile barışmak durumunda kalmış hatta Irak Oğuzlarına karşı ortak bir mücadele bile yürütmüştür. Yöre halkının da desteğini alan Vahsudan ve Ebu'l Heyca, Boğa, Mansur ve Göktaş önderliğinde Irak Oğuzlarını Azerbaycan'dan çıkarmışlardır. Bkz; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.191; İbn'ül Esir, XIII, 9-10; Yinanç, *Selçuklular Devri*, 37; Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", 681; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 43; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir (Mervanoğulları / 990-1085)*, Aça Yayınları, Ankara 2005, 90.

⁴⁰ Agacanov, 120.

⁴¹ İbrahim Yınal'ın hutbeyi Şii Fatimî halifesinin adına okutması, güçlenme ve destek bulma amacıyla yapılan bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Bkz; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İsam Yayınları, İstanbul 2013, 123; Nurullah Yazar, *Büyük Selçuklu Devletinde İktidar Mücadeleleri*, Otto Yayınları, Ankara 2017, 37.

⁴² İbrahim Yınal'ın isyan hareketi, Mısır Fatimî devletinin hizmetine girmiş olan Arslan Besasir'in teşviki sonucunda başlamıştı. Ayrıca isyanın devlete küskün olan Türkmenler tarafından da yürütülmüş olması konuyu devletlerarası siyasî ve hukukî ilişkiler çerçevesine sokmuştur. Bkz; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 59.

⁴³ Nişâbüri, *Selçuknâme*, 24; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 63.

⁴⁴ Kerimüddin Mahmudî Aksarayî, *Musamerat-ül Ahyar, Selçuklu Devletleri Tarihi* (Trc. M. Nuri Gençosman), TTK Yayınları, Ankara 1943, 109-110.

sürecinin Selçukluların bölgede hâkimiyet kurmasıyla başlamış olması gösterilebilir.

Tuğrul Bey'in devlet yönetimini ele aldıktan sonra kazanılan toprakları Selçuklu melikleri arasında taksim etmesi İbrahim Yınal ve Kutalmış'ı güçlendikten sonra isyan etmeleri hususunda cesaretlendirmiştir. *Ülke hanedanın ortak malıdır* anlayışı ile ortaya çıkan bu siyanlar, Tuğrul Bey'in Azerbaycan üzerine yapmakta olduğu seferleri sekteye uğratmıştır.

Tuğrul Bey'in devletin geleceği açısından Kafkasya'yı farklı bir noktada gördüğü muhakkaktır. Zira bu topraklarda Ermeniler ve Gürcüler başta olmak üzere ki özellikle Bizans'ın burada fazlasıyla söz hakkına sahip olduğu gerçeği göz önüne alındığında siyasî revizyonun ne denli hareketli olduğu ortadadır. Bu nedenle Sultan Tuğrul Bey, Kafkasya üzerine yapılan seferlere devletin geleceği ve gelişimi açısından ayrıca önem vermiş ve sürekli olarak Kafkasya yönünde ilerleme kaydetmiştir. Sultan Alp Arslan ve Melik Şah dönemlerinde Kafkaslar üzerine izlenen siyasetin asıl kılavuzu, Tuğrul Bey'in Kafkaslar'da atmış olduğu adımlardır.

Kaynakça

- Abûl-Farac, Gregory, *Abu'l Farac Tarihi I*, (Nşr. Ö. R. Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Agacanov, Sergey G., *Selçuklular*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçukname I-II*, (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 2011.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmudî, *Musamerat-ül Ahyar, Selçuklu Devletleri Tarihi*, (Trc. M. Nuri Gençosman), TTK Yayınları, Ankara 1943.
- Allen, William Edward David, *A History of the Georgian People: From the Beginning down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, (Nşr. Sir Denison Ross), Kegan Paul, London 1932.
- Atsız, Hüseyin Nihâl, "Çağrı Beğ", *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- Ayan, Ergin, "Sultan Alp Arslan'ın Ermeni-Gürcü Siyaseti", *Karadeniz*, S.2, Nisan 2009, ss.9-29
- Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr, *Azîmî Tarihi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, (Nşr. - Çev. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Batur, Ahsen D., *1200 Yıllık Sürgün "Türk" Sözüünün Hazin Serüveni*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2000.

- “Büyük Selçuklu İmparatorlarının Kafkasya’ya Yönelik, Siyasi, Ekonomik ve Dini Politikalarının Esasları”, *Yeni Türkiye*, Temmuz-Aralık 2015, S. 72, ss. 244-264.
- Bosworth, Clifford Edmund, “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)”, *CHIr*, V - The Saljuq and Mongol Periods, (Nşr. John Andrew Boyle), Cambridge University Press 80/9, Cambridge 1968, ss.1-202.
- “Alā’ -Al-Dawla Mohammad”, *EIr.*, I, 1985, ss. 773-774.
- , “Dailamis in Central Iran: The Kâkûyîds of Jibal and Yazd”, *The Medieval of Iran, Afghanistan and Central Asia*, 1977, ss. 73-95.
- , “Kâkûyîds”, *EIr.*, XV, 2010, ss. 359-362.
- Oktay Efendizâde, “Gence”, *DİA*, 14, İstanbul 1996, ss.17-20.
- Bryennios, Nikephoros, *Tarihin Özü (Anadolu’da ve Rumeli’nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- , “Ortaçağda Kafkasya’da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hâkimiyet Mücadelesi”, *SÜSBED*, VI, Konya 2000, ss.159-184.
- BUNİYATOV, Ziya Yusufov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1994.
- Cahen, Claude, “Türkler’in Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)”, (Çev. Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız), *Belleten*, LI/201, Ankara 1987, ss.1375-1431.
- Coşkun, Derya, *Irak Oğuzları 1025-1060 (Anadolu’nun Türkleşmesine Etkileri)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2012.
- Cowe, S. Peter, “Relations Between the Kingdoms of Vaspurakan and Ani”, *Armenian Van/Vaspurakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, ss. 73-85.
- Cöhce, Salim, “Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, (Diyarbakır 20-22 Mayıs 2004), (Nşr. Kenan Ziya Taş - Ahmet Kankal), Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır 2004, ss. 125-136.
- Çevik, Adnan, “XI. Yüzyıl Ortalarında Güney Doğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Cilt. XXXI/I, Harvard University 2007, ss.195-205.
- Darkot, Besim, “Erzurum”, *İA*, IV, s. 340-345.
- Devvellioglu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara 1995.

- Divitçioğlu, Sencer, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2000.
- Ebugazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, (Haz. Muharrem Ergin), 1001 Temel Eser, 1974.
- El-Hüseynî, Şadrüddin Ebû'l- Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali, *Ahbarü'd Devleti's Selçukkiyye*, (Çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara 1999.
- er-Râvendî, Ebû Bekr Necmüddin Muhammed b. Alî b. Süleyman, *Rahatü's-Südûr ve Ayet'üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1960.
- Ersan Mehmet - Alican, Mustafa, *Sorularla Selçuklular Tarihi, Selçukluları Yeniden Keşfetmek: Büyük Selçuklular*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Freely, John, *At Üstünde Selçuklular: Anadolu Selçukluları*, (Çev. Neşenur Domaniç), Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- Geyikoğlu, Hasan, *Selçuklulardan Safevîler'e Sa'd-Çukuru*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1998.
- Gordlevski, Vladimir Aleksandroviç, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Onur Yayınları, Ankara 1988.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Günaltay, Mehmed Şemsettin, *Türk İslam Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım - Maziden Atıye -*, (Nşr. Ahmet Gökbel - Dursun Ali Aykıt), Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- Güner, Ahmet, "Kâkûyîler", *DİA*, XXIV, 2001, s. 219-221.
- , "Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler I, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, I, 2001, ss. 355-371.
- Gündüz, Tufan, "Oğuzlar/Türkmenler", *Bozkırın Efendileri -Türkmenler Üzerine Makaleler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.
- Heyd, Wilhelm Von, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Hovannisian, Richard G., *Armenian Van/Vasporakan: An Introduction*, *Armenian Van/Vasporakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, ss. 1-12.
- Huart, Cl., "İspahbed", *İA*, V/II, 1988, ss. 1126.
- , "Kâkûyîler (Kâkôyîler)", *İA*, VI, ss. 108-109.

Hüseyinov, Rauf A, “Malazgird ve Kafkaslar”, *A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araştırmaları Enstitüsü Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI/10-11, Ankara (1968) 1972, ss. 61-71.

İbnü'l Verdî, *Selçuklular*, (Trc. Mustafa Alican), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

İskender, Fâyiz Necîb, *Ermîniyye Beyne'l-Bizantiyyîn ve'l-Etrâki's-Selâcika fî Musannefî Arîstâkîs el-Lastîkertî (H. 392-463 / M. 1000-1071)*, Dâru'l-Fikri'l-Câmi, İskenderiye 1983

Kafalı, Mustafa, “Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi”, *Türkler*, VI, Ankara 2002, s. 178;

Kafesoğlu, İbrahim, “Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

-----, “İbrahim, Selçuklular”, *İA*, X, ss. 353-416.

-----, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *TM*, XII, İstanbul 1955, ss. 117-130.

-----, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1955.

Kazvîni, Hamdullah Müstevfî b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr (750/1350), *Târîh-i Güzîde*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2018.

Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Elif Yayınevi, Ankara 2010.

Kızıoğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi, I, (Taç Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değın ve Ekleme 1534 - 1921 Yılları Kronolojisi)*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

-----, “Selçukluların Anı'yı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, *SAD*, II, 1970, Ankara 1971, ss.111-139.

Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi (Malazgirtten Miyakefalon'a)*, Karam Yayınları, Çorum 2003.

-----, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya Oğuzlar (Türkmenler)”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, ss. 529-551.

Konukçu, Enver, “Katakalon Kekaumenos'tan Saltuklular'a Theodosiopolis”, *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, ss. 57-66.

-----, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1992.

- Köse, Aslıhan, *Sultan Tuğrul Bey Devri Hâkimiyet Mücadeleleri (1040-1063)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I-Kuruluş Devri*, TTK, Ankara 2000.
- , "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, I. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşâh Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, XVII/68, Ankara 1953, ss. 557-604.
- , "Tuğrul Bey", *İA*, XII/2, ss.25-41.
- , "Selçukluların Kars İli Fethi'nin Önemi", *TK*, II/22, (Kars Armağanı), Ankara 1964, ss. 141-144.
- , *Tuğrul Bey Ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.
- Langlois, Victor, *History Of Armenia by Father Michael Chamic II*, (Nşr.J. Avdall), Calcutta 1827.
- Laurent, J., *Byzance et les Turcs Seldjoudides Dans l'Asie Occidentale Jusqu'en 1081*, Annales de l'Est Publiees par la Faculte des Lettres de l'Universite de Nancy, Paris - Nancy 1913.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- , "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, IV, Ankara 2002, ss.597-633.
- Mîrhând, Mîr Seyyîd Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî (904-1498), *Târîh-i Ravzatü's-Safâ fî Sîret-i el-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, (Nşr. Abbâs Pervîz), IV, Merkezî Hayyâm, Tahrân 1338/1960
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah (1113/1702), *Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fî Vekay-il Asar), Selçuklular Tarihi Horasan - Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, I; (*Selçuklular Tarihi Anadolu Selçukluları ve Beylikler*), II, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.
- Nîşâbûrî, Zahîru'd-dîn, *Selçuknâme*, (Çev. Ayşegül Fidan), Kopernik Yayınları, İstanbul 2018.
- Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, (Haz. N. Bayburtlugil), Dergâh Yayınları, İstanbul 1987.

Özgülendi, Osman Gazi, *Selçuklular I. Cilt, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İsam Yayınları, İstanbul 2013.

Piyadeoğlu, Cihan, *Çağrı Bey: Selçukluların Kuruluş Hikâyesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Polat, Muhammed Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İctimai ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

-----, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi, İstanbul 2004.

Reşideddîn Fazlullah, İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî (718/1318), *Camiü't-Tevarih*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Robert, Hewsen, H., Van in This World; Paradise in the Next” the Historical Geography of Van/Vasporakan”, *Armenian Van/Vasporakan*, (Nşr. Richard G. Hovannisian), Mazda Publishers, Costa Mesa - California 2000, s. 13-42.

Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

-----, *Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2002.

-----, *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 1993.

Subaşı, Ömer, “Tarihi Kaynaklar Işığında Kaputru Savaşı”, *AÜTAED*, S. 44, Erzurum 2010, ss. 247-270.

Sümer, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, S. 36, İstanbul 2009, s. 365-371.

-----, Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, *Belleten*, XXIV, S. 96, ss. 567-594.

-----, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, TDVA Yayınları, I-II, İstanbul 1999.

Şeker, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.

-----, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

Tellioglu, İbrahim, XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

- “Ermeni ve Gürcülerin Selçuklu Hâkimiyetine Bakışı Hakkında Bir Mukayese”, *II. Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, (Erzurum 21-22 Haziran 2007), (Nşr. S. Esin Derinsu Dayı), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Yayını, Erzurum 2008.
- , “Bizans ve Selçukluların Kafkasya Politikaları Hakkında Bir Mukayese, II” *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu*, (15-17 Ekim), Kars 2008, ss. 345-354.
- Tezcan, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012.
- “XI. Yüzyılın İlk Yarısında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu Tarafından Orta Anadolu Bölgesine Göçürülmeleri”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, (Nşr. Mehmet Alparğu - Yücel Öztürk), Sakarya Üniversitesi Yayını, Sakarya 2007, ss. 419-450.
- Togan, Ahmed Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş I - En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981.
- “Azerbaycan”, *İA*, II, ss. 91-118.
- Toksoy, Ahmet, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, ss. 678-693.
- , “Selçuklu Şehzadesi Kutalmış”, *GEFD*, 29/4, Ankara 2009, ss. 218-235.
- Tufantoz, Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbekir (Mervanoğulları / 990-1085)*, Aça Yayınları, Ankara 2005.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizamının Millî İslâmî ve İnsânî Esasları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- Turan, Refik, “Türklerin Anadolu'ya Akınları ve Malazgirt Zaferi'nden Önce Anadolu'da Türk Varlığı”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Tuysuz, Ş. Cem, “Türkmenler”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, ss. 552-579.
- Urfalı Mateos, *Vekâyi-Name, Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. H. D. Andreosyan), TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Üremiş, Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

- Vardan, Müverrih Vardabet, “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, *Tarih Semine-ri Dergisi*, I/I İstanbul 1937.
- Yazar, Nurullah, *Büyük Selçuklu Devletinde İktidar Mücadeleleri*, Otto Yayıncılık, Ankara 2017.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk- İslam Devletleri Tarihi*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Çağrı Bey”, *İA*, III, ss. 324-328.
- *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, İstanbul 1944.
- Yücel Yaşar - Sevim, Ali, *Türkiye Tarihi, I, Fetihden Osmanlılara Kadar (1018 - 1300, II, Osmanlı Dönemi (1300-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- Zonaras, Ioasne, *Tarihlerin Özeti (XVII-XVIII. Kitap)*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.